

İsteme Özgürlüğünden Eylem Özgürlüğüne: Kant'ın Özgürlük Görüşü*

The From Freedom of Will to Freedom of Action: Freedom According to Kant

Elif ÇETİNKIRAN BALCI**

Öz

Özgürlük kavramı, Kant'ın pratik felsefesine damga vurmuş önemli bir kavramdır. Özgürlük kavramına büyük önem veren Kant, bir toplumun ilerlemesinin o toplumdaki özgürlüğün ne ölçüde yayılıp geliştiğine bağlı olduğunu belirterek özgürlüğü insan türünün ve tarihinin başat idesi olarak belirlemiştir. Kant gerek etik gerekse politik görüşlerinde, özgürlüğü kendisine ölçü olarak alarak görüşlerini bu kavram çerçevesinde geliştirmiştir. Kant ahlak metafiziğini etik ve hukuk olarak ikiye ayırırken hem etik hem de hukuk alanında özgürlüğü temele yerleştirmiştir. Kant'ın felsefesinde özgürlük kavramı, onun ahlak felsefesinden hukuk ve politik felsefesine doğru bir gelişim göstermiştir. Özgürlüğü ahlaksal bağlamda isteme ile ilgisinde, hukuksal alanda ise eylemlerimizle ilgisinde ele Kant, özgürlüğün her iki alanda da nasıl gerçekleştiğini aydınlatmaya çalışmıştır. Ahlak alanında özgürlüğü içsel anlamda ele alan Kant, ahlaki özgürlük görüşünü ahlak yasası bağlamında ele alıp temellendirmiştir. Ahlak yasası dışarıdan bir zor ve dayatma olmaksızın kişinin kendi aklının koyduğu bir yasadır ve kişinin istemelerini bu yasaya göre belirlemesi kişinin içsel özgürlüğünü oluşturmaktadır. Hukuk alanına gelindiğinde ise özgürlük içsel alanla ilgili olmayıp kişinin başkalarını etkileyen davranışlarıyla, yani kişinin eylemlerinin dışsal ve hukuksal boyutuyla ilgilidir ve hukuksal alan her zaman bir dışsal zorlamayı da beraberinde getirir. İçsel özgürlük dışsal hiçbir zorlamayı barındırmazken, dışsal özgürlük ise belli bir düzeyde zorlamaya dayanmak zorundadır. Bu çalışmada, Kant'ın bahsettiği bu iki tür özgürlük görüşünün neliğini ve bunların birbiriyle ilgisini ortaya koymak amaçlanmaktadır.

Anahtar sözcükler: Kant, saf akıl, pratik akıl, özgürlük, ahlak, yasa, isteme, eylem.

Abstract

The concept of freedom is an important concept imprinted on Kant's practical philosophy. Kant, a philosopher who is passionate about freedom, stipulated freedom as the dominant idea of human species and history, stating that the progress of a society depends on the extent to which freedom in that society has spread and developed. Kant improved his views on this concept by taking freedom as a measure for both his ethical and political views. Kant has placed freedom on the basis of the fields of both ethics and law while classifying the metaphysics of ethics as ethics and law. The concept of freedom in Kant's philosophy has made progress from his moral philosophy towards legal and political philosophy. Kant tried to elucidate how freedom occurs in both ethics and legal fields by considering freedom in relation to the will in the ethical concept and to our actions in the legal field. Kant, who considers freedom in the field of ethics in an internal sense, has devised and based his view of ethical freedom in the context of moral law. Moral law is a law without any exterior force and compulsion, which is made by the individual's own mind, and the individual determining his/her wishes according to this law creates the individual's inner freedom. When it comes to the field of law, freedom is not related to the inner self, but to the behaviour that affects others, that is to say, the external and legal dimension of the actions of the person, and the legal field always comes with an external force. External freedom has to rely on a certain level of coercion, while inner freedom does not have any external constraints. This study, aims at revealing the clarity of Kant's two types of views of freedom and their relation to each other.

Keywords: Kant, pure reason, practical reason, freedom, moral, law, will, action.

* Bu çalışma, Elif Çetinkıran Balci'nin, doktora tezinin bir bölümünden hazırlanmıştır.

** Araş. Gör. Doktor, Kırklareli Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Felsefe Bölümü, elifcetinkiran@klu.edu.tr

Kant'ın içinde bulunduğu çağ tam anlamıyla bir eleştiri çağıdır. Kant felsefesi denildiğinde hemen herkesin aklına gelen şey, onun felsefesinin bir eleştiri felsefesi olduğudur. Aydınlanma filozofları içinde en önemli düşünürlerden birisi olan Kant'ın en önemli eserlerinin “eleştiri”yi içeriyor olması, elbette tesadüf değildir. Kant'ın aydınlanmacılığının kendini en açık haliyle gösterdiği yer de onun eleştiri eserleridir. Kant'ın kaleme aldığı eleştiri eserlerinin¹, aydınlanmaya giden yolda kişilerin kendi akıllarını kullanmalarında onlara yol göstermek, dolayısıyla özgürlüğü geliştirmek amacıyla yazıldığını söylemek yanlış olmayacaktır.

Aydınlanma, insanın özgür bir varlık olduğunun bilincine varmasıdır. Kant'a göre aydınlanma, insanın kendi kabahati sonucu düştüğü ergin olmayış durumundan kurtulmasıdır (Kant, 2014a, s. 324). Bu “ergin olmayış” durumundan Kant'ın anladığı, insanın kendi aklını başkasının kılavuzluğu olmadan kullanamaması, başka bir deyişle insanın kendi aklını kullanma cesaretini göstermemesidir (Kant, 2014a, s. 315). Kant'a göre aydınlanma için gerekli tek şey özgürlüktür. Bu özgürlük ise, özgürlüklerin en zararsız olanıdır, akli her yönüyle ve her bakımdan çekinmeden “kitlelerin önünde apaçık olarak” kullanma özgürlüğüdür (Kant, 2014a, s. 317).

Kant, kendi yaşadığı dönemin aydınlanmış bir dönem olmadığını farkındaydı, ancak bu konuda umutsuz değildi, aydınlanmış bir çağda değil ancak aydınlanmaya giden bir çağda bulduklarını vurgulayarak, aydınlanmanın engellenmesinin insanlığa en büyük kıyım olduğunun altını çizerek, insanların ya da toplumların er ya da geç aydınlanmış bir çağa ulaşacaklarını düşünmekteydi: “Aklını kullanmak cesaretini göster!” sözü, aydınlanmanın, dolayısıyla özgürlüğün parolasıydı (Kant, 2014a, s. 315).

İlerlemenin ve aydınlanmanın ölçüsünün özgürlük düşüncesi olduğunu düşünen Kant, bir toplumun ilerlemesinin o toplumdaki özgürlüğün ne ölçüde yayılıp geliştiğine bağlı olduğunu belirterek özgürlüğü insan türünün ve tarihin başat idesi olarak belirlemiştir. Kant gerek etik gerekse politik görüşlerini, özgürlük kavramı temelinde geliştirmiş; özgürlüğü içsel özgürlük ve dışsal özgürlük olarak ikili bir yapıda görerek içsel özgürlüğü istemelerimizle bağlantılı olan ahlaki özgürlükle, dışsal özgürlüğü ise kişinin eylemleriyle ilgisinde incelemiştir. Bu çalışma Kant'ın özgürlük kavramını ahlaki ve politik açılardan nasıl ele aldığını, onun pratik felsefesi içinde özgürlüğe nasıl bir yer verdiğini ortaya koymayı amaçlamaktadır. Makalenin sonucunda ise özgürlüğü biri etik açıdan diğeri ise hukuksal/toplumsal açıdan inceleyen Kant'ın bu iki farklı özgürlük görüşünün bir değerlendirmesini ve bu iki özgürlük görüşü arasındaki ilişkiyi gözler önüne sermeyi amaçlamaktayız.

Kant, *Saf Aklın Eleştirisi* adlı eserinde özgürlüğü üç antinomiden birisi olarak ele almış, saf akıl alanında çözülemeyen özgürlüğü pratik aklın bir koyutu olarak incelemiş ve özgürlük asıl açıklığına ve gerçek anlamına pratik alanda kavuşmuştur. Peki Kant, özgürlüğü neden teorik akıl alanında çözülemeyeceğini savunmuştur?

Kant *Saf Aklın Eleştirisi*'nde, bilgi elde etmede teorik aklın işlevini araştırmıştır; teorik aklın duyulara verilen dışında bir şey bilip bilemeyeceği, başka bir deyişle deneyimi aşmak isteyen insan bilgisinin sınırlarının nasıl çizilmesi gerektiği sorusu Kant'ı ilgilendiren asıl meseledir. Bu konu, metafizikle, metafiziğin güvenilir bilgi sağlayıp sağlamadığıyla ilgilidir.

Kant'ın saf akıl eleştirisine girişmedeki en temel amaçlarının arasında metafiziğin bir bilim olarak olanağı ya da olanaksızlığına dair bir karara varmak ve metafiziğin kaynaklarını ve sınırlarını çizmek olduğunu söyleyebiliriz. Kant, metafiziğin bir bilim olup olmadığını, eğer bir bilimse neden diğer bilimler gibi genel bir tasvip kazanmadığını, eğer bir bilim değilse nasıl olup da bilim kisvesi altında insanın anlama yetisini hiç sönmeyen umutlarla oyaladığını aydınlatmayı ve bu sorulara cevap bulmayı amaçlar (Kant, 2000, s. 3-4).

Kant, aklın saf kullanımının eleştirisiyle teorik aklın, deneyimin ötesindeki metafizik alanın bilgisine ulaşamayacağını göstermek istemiştir. Ancak Kant'a göre insan aklı metafizik alana dair bilgi elde edemese de, yine de metafizik, insan aklının değişmez bir yazgısıdır, yani akıl doğal sürecine bırakıldığında, kendi sınırlarını aşır metafizik alana geçiş yapmaktadır. Dolayısıyla Kant'ta metafizik,

¹Kant (1781). *Kritik Der Reinen Vernunft* [Saf Aklın Eleştirisi]. Kant (1788). *Kritik Der Praktischen Vernunft* [Pratik Aklın Eleştirisi]. Kant (1790). *Kritik Der Urteilskraft* [Yargı Gücünün Eleştirisi].

“insanın doğal bir eğilimi”dir (Kant, 2015, s. B 21). İnsan zihni, doğası gereği verilmiş duyular dünyası içinde kalmayıp daha derinlere, yani duyular dünyasını aşır metafizik alana geçmek ister. Ancak akıl bu alana geçtiğinde, bütünüyle kurgular içine düşer, çünkü deneyim alanının ötesini bilmek insan aklına kapalıdır. Buna rağmen metafizik, kaçınılmaz bir düşünme biçimi olduğundan ona karşı çıkmak ya da onu yok saymak boşuna bir uğraştır. O halde yapılması gereken, metafiziği yok saymak değil, metafiziği şimdiye kadar ki olumsuz ve yanlış nitelermelerden kurtarmak, metafiziğin sınırlarını belirleyerek sağlam bir metafizik kurmaktır.

Kant'a göre, insan aklı “öyle sorular tarafından rahatsız edilir ki insan onları geri çeviremez”, çünkü bu sorular ona doğası tarafından verilmiştir. Ne var ki insan bu sorulardan kaçamayacağı gibi bu soruları yanıtlanamaz da; çünkü bu soruların yanıtlanması insan aklının tüm yeteneğini ve sınırlarını aşar (Kant, 2015, s. A VIII). Bu sorular, Kant'ın üç başlık altında topladığı biçimiyle, evrenin başlangıcı, Tanrının varlığı ve ruhun ölümsüzlüğü ile ilgili deneyimi aşan ilk ilkeler hakkındaki metafizik sorulardır (Kant, 2015, s. B 7). Kant felsefesinde bunlar aklın deneye başvurmaksızın türettiği idelerdir. Kant “ide” derken, nesnelere hiçbir deneyde verilemeyecek olan zorunlu kavramları anlamaktadır (Kant, 2000, s. 81). Kant'a göre aklın ideleri, anlama yetisinin kategorilerinden tamamen farklıdır. Anlama yetisinin ilkeleri deneyde bulunan nesnelere bilmede işe yarar bir konumdayken aklın ideleri ise hiçbir şekilde deneyde verilmezler; aklın ideleri ne deneyle doğrulanabilirler ne de çürütülebilirler (Kant, 2000, s. 82), bu idelerle hiçbir bilgi elde edilemez. O halde anlama yetisi, tanrı, ruh ve özgürlük ideleriyle ilgili bilgi ortaya koyamaz, ama yine de akıl bu ideleri üretmekten kaçamaz. Kant'a göre aklın bu ideleri üretmesi boşuna değildir, aklın bu ideleri üretmesindeki amacı, insanın ahlaksallığıdır, dolayısıyla Kant'a göre, aklın ideleriyle, özellikle de özgürlük idesiyle- bilgisel düzeyden ahlaksal düzeye geçiş sağlanır (Kant, 2015, s. A 329, B 386).

Aklın bu ideleri, kategoriler gibi deneyle ilgili olarak anlama yetisinin kullanılmasında ve bilgisel açıdan işe yaramasalar da – çünkü yalnızca deneyde doğruluk vardır –, “başka bir bakımdan tamamen zorunlu” olan idelerdir (Kant, 2000, s. 84). İleride göreceğimiz gibi, bu ideler teorik bilgi elde etme sürecinde kuruntular olarak kalsalar da, -çünkü tecrübeye onlara tekabül edecek herhangi bir gerçeklik yoktur- pratik felsefe açısından yeni olanaklara kapı aradıkları için son derece önemlidirler. Kant, bu ideler içerisinde ağırlığı özgürlük idesine verir ve insan dünyasının özgürlük idesi olmadan anlamdan yoksun olduğunu düşündüğü için, “özgürlüğü nasıl bilebiliriz?” sorusunu temellendirmeye çalışır. Özgürlüğü fenomen dünyanın sınırları içerisinde kalarak bilemeyişiğimiz, fakat yine de inkâr edemeyişimiz, bu kavram üzerine farklı bir bilmenin ve farklı bir bakış açısının oluşturulması gerektiğini ortaya koyar. Özgürlük, fenomen alandan uzaklaşarak numen alana dair bir araştırmayı gerektirir, başka bir deyişle Kant'ta özgürlük çatışması, fenomen ve numen arasındaki ayrım sayesinde çözülecektir.

Kant, “Transendental Diyalektik” adlı bölümde üç ideyi ele alıp incelemektedir; bunlar ruh, tanrı ve evren ideleridir. Kant evrenle bağlantılı olarak, hem tezlerinin hem de antitezlerinin aynı derecede savunulabildiği dört antinomiden/çatışkıdan bahseder (Kant, 2000, s. 92, 93). Bu çatışkaların hem tezleri hem de antitezleri aynı şekilde açık olarak kanıtlanabilir niteliktedir ve aklın bu ideler üzerinde çatışmaya düşmesinin nedeni de budur. Bu çatışmaları kısaca açıklamak gerekirse şunlar söylenebilir.

İlki evrenin niceliği ile ilgilidir:

Tez: Dünyanın zaman ve uzam bakımından bir başlangıcı (sınırı) vardır. Antitez: Dünya zaman ve uzam bakımından sonsuzdur.

İkincisi evrenin niteliği ile ilgilidir.

Tez: Dünyada her şey yalın olanlardan oluşur. Antitez: Yalın olan hiçbir şey yoktur, her şey karmaşıktır.

Üçüncüsü nedensellik ile ilgilidir.

Tez: Dünyada özgürlükten gelen nedenler vardır. Antitez: Özgürlük yoktur, her şey doğadır.

Dördüncüsü ise zorunlu bir varlıkla ilgilidir.

Tez: Dünyanın nedenler dizisinde zorunlu bir varlık vardır. Antitez: Zorunlu olan hiçbir şey yoktur, bu dizide her şey rastlantısalıdır.

Bu çatışkılarda tezler dogmatik rasyonalistlerin, antitezler ise empiristlerin savundukları düşüncelerdir. Makalenin konusu bakımından bizi ilgilendiren üçüncü çatışma olduğu için, diğerlerini araştırmamızın dışında bırakarak özgürlük ve nedensellik ile olan çatışmaya değinmemiz gerekmektedir.

Kant'a göre, özgürlüğün hem var olduğu tezi, hem de özgürlüğün var olmadığı yönündeki antitezi aynı derece kabul edilebilir ya da reddedilebilir. Şöyle ki eğer dünyada sadece tek bir tür nedenselliğin, yani doğa nedenselliğinin olduğunu kabul edecek olursak, doğa nedenselliğine göre bir olay önceki olay tarafından belirlenir ve bu süreç sonsuza dek bu şekilde uzayıp gider. Ama ne kadar uzarsa uzasin akıl her zaman bir neden arar; çünkü "var olan her şeyin bir nedeni olmalıdır" ilkesinden hareket eder; nitekim hiçbir şey nedensiz var olamaz. Fakat diğer taraftan da akıl, her zaman bir ilk neden, bir ilk hareket ettirici arama eğilimindedir ve bu ilk hareket ettiricinin bir nedeni olmamalı veya o ancak kendi kendinin nedeni olmuş olmalı. Dolayısıyla bir şeyin sonsuza dek geriye gidişi olanaksız olduğundan, özgürlükten gelen bir nedenselliği kabul etmek zorunda kalırız. Karşısava gelince ise, özgür nedensellik, nedenin önceki durum ile hiçbir bağlantısı olmadığı bir durumu gerektirir ki bu durum doğa yasası ile çelişir ve deneyimin birliğini ve nedensellik ilkesinin genel geçerliliğini tehlikeye atar. Bu nedenle özgürlükten gelen nedenselliği varsaymak mümkün değildir. Sadece tek bir nedensellik vardır, o da doğa nedenselliğidir.

Kant'a göre, çatışkılar aklın kendi kendine oynadığı bir oyundur. Akıl bu tür çatışkılara ister istemez düşer, ancak bu çatışkılardan teorik akıl alanında kurtulamaz. Öyle ki teorik akıl bu çatışkıları çözmek için bunların bilgisine ulaşmak zorundadır, ama ne yazık ki yukarıda belirttiğimiz gibi teorik aklın bu idelerin bilgisine ulaşmak için ne gücü yeterlidir ne de sınırları bunun için elverişlidir. Dolayısıyla özgürlük çatışkısı teorik akıl alanında bir problem olarak kalmaya devam eder. Ancak diğer çatışkılardan farklı olarak özgürlük çatışkısı, pratik akıl alanında çözülebilir. Kant, bunun yolunu insanı ikili yapıya sahip bir varlık olarak kabul etmekte bulur, özgürlüğü ancak insanı hem bir doğa varlığı hem de bir akıl varlığı olarak kabul edersek ve özgürlüğü insanın doğal yanıyla değil numen alana ait olan akıl yanıyla ilişkilendirirsek kurtarabiliriz.

Kant'a göre, idelerin ortak özelliği, deney dünyasında onlara karşılık düşen bir görünümün olmaması, dolayısıyla deneyim ile onların bilgisine ulaşamayacak oluşumuzdur; "bu tür kavramlar hiçbir deneyde, olanaklı en genişinde bile, verilemezler" (Kant, 2000, s. 94); yani Hume'un izinden gidecek olursak, nedensellik idesi gibi özgürlük ve benzeri idelerin görünüş dünyasında bir karşılığı olmadığı için bunlar deneyden türetilemez. Dolayısıyla özgürlük de bir ide olduğu için, görünüş dünyasında özgürlüğe karşılık gelecek bir deney verisi yoktur, hiçbir maddeye özgürlüğü yükleyemeyiz (Kant, 2000, s. 98). Ancak özgürlüğe görünüş dünyasında rastlamıyor oluşumuz, özgürlük idesinin varlığına dair bir kuşku yaratmamalıdır; çünkü Kant'ın fenomen ve numen şeklinde farklı yasalara sahip iki alanın var olduğunu söylemesinin nedeni özgürlük gibi, ahlak gibi duyularla algılanamayan fakat yine de düşünülebilen ve ayrıca insanı anlamak için zorunlu olan idelere yer açmak istemesinden kaynaklanır. Dolayısıyla Kant, özgürlük çatışkısını, fenomen ve numen ayrımıyla çözüme kavuşturur. Kant'a göre, nedenselliğin fenomen alanda olduğunu gibi numen alanda da zorunlu olarak bulunmasının sebebi, pratik bir amaç için gereklidir, bu amaç da insanın özgürlüğüdür (Kant, 2009, s. 61).

Buradan hareketle Kant, neden kavramının, deneysel olmayan başka bir kaynağını daha bize göstermiş olur, bu da doğa yasaları tarafından belirlenmeyen "özgürlükten gelen nedensellik" kavramıdır ve bu kavram kaynağını akıldan alır. Doğa nedenselliği yanında, insanın özgürlüğüne olanak verecek bir nedenselliği daha ortaya koyan Kant, bu nedenselliği "özgürlükten gelen nedensellik yasası" olarak adlandırır (Kant, 2009, s. 18). İşte bu nedensellik yasasıyla, nedensellik çatışkısının diğer savı olan, "dünyada özgürlükten gelen nedenler vardır" savı da temellenmiş olmaktadır.

Peki özgürlük ile nedensellik kavramlarını nasıl bir arada kullanabiliyoruz? Nedensellik katı bir belirlenmişliği, nedenin sonucu olarak beklendik bir etkinin geleceğini işaret ediyorsa, nedenselliğin özgürlükle birlikte anılmasını sağlayan nedir? Kant'a göre duyular dünyasının belirleyici nedenselliğinden bağımsız olma özgürlüktür, ancak özgürlük hiç de gelişigüzellik ya da yasasızlık değildir, özgürlük "bir yasa"ya uymadır (Heimsoeth, 2012, s. 135). İnsanın istemesinde özgür olması onun hiçbir yasaya uymaması demek değildir, tersine insanın kendi iradesinin değişmez yasasına uyması demektir, bu yasa da ahlak yasasıdır (Heimsoeth, 2012, s. 135).

Kant bir ahlak metafiziğinden, saf bir ahlak felsefesi geliştirmenin zorunluluğundan bahseder. Ona göre etik, empirik olan her türlü öğeden arındırılmalıdır. Zira ahlakın kendisi, "bir rehberden ve doğru yargıda bulunmak için en üstün normdan yoksun olduğu sürece her türlü bozulmaya karşı açıktır" (Kant, 2013, s. 5). Ahlak metafiziği bize gösterecektir ki, her türlü deneysel olandan ayrı olarak saf akılda bulunan bir ahlak öğretisi vardır (Kant, 2013, s. 27). Kant'a göre, ahlak alanında da deneysel olan her şeyden arındırılmış a priori önermeler mümkündür ve onun amacı ahlak alanında "sentetik a priori"

önergelerin nasıl olanaklı olduğunu göstermektedir. Nitekim ahlak metafiziğinin işi, olanaklı bir saf istemenin idesini ve ilkelerini araştırmaktır” (Kant, 2013, s. 6). Ona göre, eğer bir yasa ahlak yasası olarak geçerli olacaksa, yani bir ahlak yasası tüm insanlar için yükümlülük nedeni olacaksa a priori olarak akıldan çıkmalı ve mutlak zorunluluk taşımalıdır. Böylesi bir yasayı ise biz görünüş alanında arayamayız. Kant’a göre, bir doğa yasası gibi tüm insanlar için geçerli olabilecek bir ahlak yasasından bahsetmek istiyorsak, deneysel temellerden arınmış, a priori olarak doğrudan buyuran bir yasaya ihtiyaç vardır. O halde özgürlükle bağlantısında ele alacağımız ahlak yasası, insanın doğal yapısında bulunduğu dünyanın koşullarında değil, a priori olarak doğrudan doğruya saf aklın kavramlarında aranmalıdır, en küçük noktası bile deneye dayanan hiçbir ilke ahlak yasası olamaz. O halde ahlak yasası saf akıldan çıkan ve bu nedenle de tüm akıl sahibi varlıklar için geçerli olabilecek nitelikte a priori bir yasadır.

Kant’ta özgürlüğü araştırmak demek aynı zamanda ahlaki araştırmak demektir; başka bir deyişle Kant felsefesinde özgürlüğü araştırmak, ahlaki ele almayı zorunlu kılar. Özgürlük ve ahlak yasası karşılıklı olarak birbirlerine götürürler (Kant, 2009, s. 34). Kant etik görüşünün temelini ahlak yasasını koyar. Ona göre ahlakın var olma sebebi özgürlüktür; özgürlüğün bilincine de ancak ahlak yasası aracılığıyla varabiliriz. İnsan özgür olmadan ahlaki eylemde bulunamaz, ama özgürlük idesi de kendini ahlak yasası yoluyla ortaya koyar (Kant, 2013: 4). İnsan doğa yasalarının dışına çıkıp özgür eyleyebilme olanağını taşıyan tek varlık olduğu için ahlaki olabilen tek varlıktır. İnsan özgür olmadıkça hiçbir ahlaksallık mümkün değildir.

Özgürlük ancak ahlak yasası aracılığıyla olanaklı olduğu ve kendini bize ilk gösteren ahlak yasası olduğu için öncelikle Kant’ın ahlak yasasından ne anladığını ortaya koymamız gerekmektedir, öyle ki ahlak yasası da bizi doğrudan doğruya özgürlük kavramına götürecektir (Kant, 2013, s. 35).

Kant ahlak yasasını şu şekilde dile getirir: “Ancak, aynı zamanda genel bir yasa olmasını isteyebileceğin maksime göre eylemde bulun” (Kant, 2013, s. 38). Ödev buyruğu ise şu şekildedir: “Eylemin maksimi sanki senin istemenle genel bir doğa yasası olacaktı gibi eylemde bulun” (Kant, 2013, s. 38).

Kant’a göre, ahlak yasasını akıl, özgürlüğün yasası olarak kendi kendine verir ve bununla pratik olduğunu a priori olarak kanıtlar (Kant, 2009, s. 72). Ahlak yasası insanın iyi istemesinin ölçütüdür, neyin kendi başına iyi ya da kötü olduğuna karar vermenin anahtarıdır. Kant’a göre, bu yasaya uygun olan her isteme, kayıtsız-şartsız, her bakımdan iyidir ve her türlü iyinin en yüksek koşuludur (Kant, 2009, s. 69).

Ahlak yasasına göre davranacak ya da istemelerini ahlak yasasına göre belirleyecek olan kişi, her defasında kendisine maksiminin genel geçer bir yasa olmasını isteyip isteyemeyeceğini sormalıdır. Eğer isteyebiliyorsa, kişinin maksimi ilkeler olarak olanaklı bir evrensel ahlaksal yasama şemasına girebiliyorsa, akıl bunu yasa için saygımız dolayısıyla kabul etmemizi ve tanımamızı ister (Copleston, 2004, s. 170). “Eylemimizin bir maksiminin genel bir yasa olmasını isteyebilmemiz gerekir; bu, genel olarak onu ahlaksal yargılamamızın kuralıdır” (Kant, 2013, s. 41).

Hem iyi istemenin hem de ödevin temelinde yatan ahlak yasası, eylemlerimizin ya da istemelerimizin değerini belirleyebileceğimiz temel ölçütümüzdür. Kant, ahlak yasasının tüm akıl sahibi varlıklar için geçerli olduğunu ve istisnasının olamayacağını söyler. Ahlak yasasını arayıp bulmak gerekmez, o, öteden beri her insan aklında bulunur ve her insan varlığına kök salmıştır (Kant, 2009, s. 114). İnsanlarda bu ahlak yasası zaten bulunmaktadır, yapılması gereken insanlara bunun hatırlatılması, fark ettirilmesidir. Goldman’ın ifadesiyle; “bu kategorik buyurucu her insanda vardır, insan ona karşıt bir davranış içindeyken bile” (Goldman, 1983, s. 171).

Kant’a göre bütün buyruklar gibi ahlak yasası da bir “gerek”le dile getirilen bir kuraldır. Ahlak yasası kişiler için bir zorlayıcılık taşır, kişinin istemelerini akıldan çıkan bir ilkeye göre düzenlemeleri gerektiğine işaret eder. İnsan sadece akıl varlığı olsaydı kişiye bu şekilde ahlak yasalarını buyurmak saçma olurdu, çünkü onun her yaptığı ahlaki olarak iyi olurdu ve bu durumda özgürlük de olmazdı. Ne var ki insan aynı zamanda istemeleri yalnızca akıl tarafından belirlenmeyen bir doğa varlığı olduğu için ahlak yasası onun için bir zorlayıcılık taşır. Burada zorlamayı dışarıda bırakan bir zorlayıcılık ya da zorunluluk söz konusudur; “istenci zorlamayan, ama onu yükümlen, onu ödevlendiren, yasaya uymaya onu gerekli kılan bir zorunluluk”tur bu (Akarsu, 2006, s. 306). Ahlak yasası insanlara “yapman gerekir” diyen bir buyruk olarak kendini gösterir ve onlara koşulsuz olarak buyurur. Kant herhangi bir koşullu buyruğu ahlaksal buyruk olarak kabul etmez.

Diğer taraftan ahlak yasası biçimsel bir ilkedir, içerikten yoksundur. Kant'a göre bütün içerikli pratik ilkeler ben-sevgisi ya da kişinin kendi mutluluğunu amaç edinirler ve bu nedenle genel geçer bir yasa olamazlar (Kant, 2009, s. 25) Pratik bir ilkenin içeriği, istemenin nesnesidir, istemenin nesnesi de deneysel olduğu için içerikli bir pratik ilke bir yasa olamaz. O halde bir ilkenin genel geçer bir yasa olması için bütün içeriğinden, her türlü isteme nesnesinden soyutlamak gerekiyor ki böylelikle geriye genel bir yasa koymanın sırf biçiminden başka bir şey kalmaz (Kant, 2009, s. 30). “Pratik ilkeler, her türlü öznel amaçlardan soyutlandığından, biçimseldir; temellerinde bu amaçlar, dolayısıyla bazı güdüler bulunduğu ise içeriklidirler” (Kant, 2013, s. 45). Öyleyse ahlak yasası içeriksel olmayıp kişilere istemelerini belirleyecekleri biçimsel ilkeyi verir. Kant'ın deyişiyle; “bu yasa yalnızca biçimsel olduğundan (yani genel yasa koyucu olarak maksimin yalnızca biçimini belirlediğinden), belirleyici neden olarak, istemenin her türlü içeriğinden, dolayısıyla her türlü nesnesinden soyutlanmıştır” (Kant, 2009, s. 119). Bir eylemi ahlâklı kılan da budur, yani eylemin temelinde yatan istemenin, herhangi bir içerik tarafından değil de, ahlâk yasasının sırf biçimi tarafından belirlenmesidir (Tepe, 2014, s. 8).

Eğer ahlak yasası, içeriksel bir takım ilkelere sahip olsaydı ve bizden beklenen de hazır olarak sunulmuş olan bu ilkelere uymak olsaydı, bu durumda kişi otonom değil heteronom olurdu ve bunun bir sonucu olarak kişinin özgürlüğü için bir imkân kalmamış olurdu. Oysa Kant, akıl sahibi bir varlık olan insana güvenmiş ve bu konudaki tüm sorumluluğu ona yüklemiştir; Kant, insanın kendi ahlak ilkelerini kendisinin belirlemesi gerektiğini ve bu konuda sorumluluğun yalnızca kendisine ait olduğunu belirtmiştir (Rawls, 2005, s. 254). Kant'ın felsefesinde insan artık ahlaki ilkelere tabi olan değil, bizzat bu ilkeleri yaratan, yasa yapan bir varlıktır ve özgürlüğünü de buna borçludur. Bu nedenle Kant, ahlak yasasını a priori sentetik bir yargı olarak sadece biçimsel olarak belirlemiş, her durumda ne yapılması gerektiğini kişinin kendisine bırakmıştır.

Eylemlerin bütün ahlaksal değeri için esas olan, ahlak yasasının dolaysız olarak istemeyi belirlemesidir (Kant, 2009, s. 80). Kişinin istemelerini güdülerini ve tutkularına göre değil ahlak yasasına göre belirlemesi, kişiye istemesinin özerk olduğunu ve aynı zamanda özgür bir varlık olduğunu fark ettirir, başka bir deyişle özgürlük idesi kendini ahlak yasası yoluyla görünür kılar (Kant, 2009, s. 4), özgürlük kavramını bize ilk kez ahlaklılık keşfettirir (Kant, 2009, s. 35). Çünkü kişinin aklın yasasına göre istemeyi başarmış olması, onun doğa nedenselliğini ve duyulur dünyayı aştığının kanıtıdır. Dolayısıyla ahlak yasası özgürlüğün bilinme nedeni olur; ahlak yasası, kişilere, tür olarak insanın kendi başına ahlak yasası gibi bir yasayı ortaya koyabileceğini ve bu yasaya göre isteyip eyleyebileceğini, bu anlamda insanın özgür bir varlık olduğunu, özgürce eyleyebilme olanağına sahip olduğunu görmemizi sağlar. Buna karşılık, özgürlük de ahlak yasasının varlık nedenidir. Nitekim insan kendi istemesinin nedenselliğini özgürlük idesi olmadan düşünemez. Öyle ki insan özgür olma olanağını taşımayıp yalnızca doğa nedenselliğine bağlı bir varlık olsaydı, insanın akıldan çıkan bir yasaya göre eyleyebilme olanağı da ortadan kalkardı; insan özgür olmalı ki istemelerinin nedenini kendisi belirleyebilsin; dolayısıyla ahlak yasası özgürlüğün bilinme nedeni, özgürlük de ahlak yasasının varlık nedeni olarak karışımıza çıkmaktadır. Görüldüğü gibi özgürlük idesi ile ahlak yasası birbirine ayrılmazcasına bağlıdır. Kant'a göre özgür bir isteme ile ahlak yasası altında olan bir isteme bir ve aynı şeydir (Kant, 2013, s. 65).

Ahlak yasası kişilere mutlaka belli bir tarzda hareket etmeleri gerekliliğini buyurur; bu aynı zamanda onun koşulsuz olduğunu gösterir. Kişiler bu koşulsuz buyruğa uydukları ölçüde özgürleşirler. Doğa yasalarına uymakla bağımlı hale gelen insan; kendi aklıyla koymuş olduğu ahlak yasasına uymasıyla özgürleşir. Doğa alanında insanın boyun eğdiği yasalar insana dışarıdan, zorla dayatılır; bu yasalara uymakla insan heteronom bir varlık haline gelir. Ancak ahlaklılık alanında insanın boyun eğdiği yasa, insanın kendi aklından çıkan, dolayısıyla kendisinin koymuş olduğu ahlak yasasıdır, bu nedenle insan bu akıl yasasına uymakla otonom ve özgür bir varlık olarak karışımıza çıkar. Kant'a göre kişi doğa yasalarını ne ölçüde durdurup aklın yasalarına uyarsa o ölçüde özgür olur; başka bir deyişle kişi istemelerini dürtü ve eğilimlerine göre değil, ahlak yasasına göre belirleyebiliyorsa özgürdür.

Kant felsefesinde özgürlük eylemlerimizin değil, istemelerimizin bir özelliğidir. İnsanların bireysel çıkarlarını dikkate almayıp herkes için geçerli olabilecek bir ilkeye göre eylemde bulunmayı isteyebilmektir özgürlük (Kuçuradi, 1988, s. 3). Özgürlük insanın canının istediği gibi davranması değil, ödev uğruna davranmasıdır. O halde, “demek ki maksimin sırf yasa koyucu biçimi bir isteme için yasa görevini görebiliyorsa ancak, o isteme özgür bir istemedir” (Kant, 2009, s. 33).

Kant özgürlüğün negatif ve pozitif özgürlük olarak iki aşamalı olarak gerçekleştiğini belirtir. Negatif özgürlük kişinin tercihinin her türlü içerikten, yani arzu ve istekten arınmış olmasıdır. Doğadaki nesnelere etkileri kendilerine yabancı nedenler tarafından belirlendiği için, bu nesnelere alanında heteronomi söz konusudur. Oysa akıl sahibi varlığın istencini doğal nedensellik değil özgürlükten gelen bir nedensellik belirler ki bu nedensellik de doğrudan aklın kendisinden çıkmıştır. Bu nedenle burada istenç kendisini belirleyecek olan yabancı maddeden bağımsızdır, işte bu bağımsızlık Kant'a göre, negatif özgürlüktür (Akarsu, 1982, s. 238). Ancak ne var ki özgürlüğün bu negatif tanımlanması yeterli değildir; zira bizi özgür kılacak olan şey, istemelerimizin hiçbir yabancı neden tarafından belirlenmemesi değil, bizzat akıldan çıkan ahlak yasası tarafından belirlenmesidir ki Kant buna pozitif özgürlük der. Öyleyse, kişinin maksimini saf aklın yasasına göre belirlemesi, yani kişinin maksimini kendi aklının koymuş olduğu ahlak yasasına dayandırması pozitif özgürlüktür. Kant'ın deyişiyle, "saf olarak pratik aklın bu kendi kendine yasa koyması, pozitif anlamda özgürlüktür (Kant, 2009, s. 38). Çünkü bu özgürlükte, istenç yabancı nedenler tarafından belirlenmemekle kalmayıp, istencin kendisi bizzat etkiyi yaratan neden oluyor; böylece kişinin istemesini kendi istenci belirliyor ve kişi böylelikle kendi kararlarını kendi veren ve kendi istemesini belirleyen özerk ve özgür, otonom bir varlık olabiliyor. Kant'a göre, insanın kendi istemesini uyduracağı yasayı kendisinin belirlemesi, onun özerk olduğunu gösterir. Ahlak yasası istemenin özerklik ilkesidir ve özerklik ise, insanın ve her akıl sahibi varlığın değerinin temelidir (Kant, 2013, s. 53, 68).

Sonuç olarak Kant'ın etik açıdan ve istemelerimizle bağlantılı olan ahlaki özgürlüğü nasıl ortaya koyduğunu ve temellendirdiğini görmüş olduk. Özgür olmak, duyu dünyasının neden-sonuç zincirinin belirleniminden bağımsız olmak anlamı taşımaktadır. Kant, insanı, numen yanı sıra özgürlüğe, fenomen yanı sıra da doğa zorunluluğuna bağlı bir varlık olarak tasarlayarak, insanın özgürlüğünü bu ikili yapıya dayanarak temellendirmiştir. Kant, fenomenal olarak doğanın içinde, numenal olarak da dışındaki iki boyutlu insan tanımıyla özgürlüğü güvence altına almakla birlikte, özgürlük ve ahlak arasındaki bağlantıyı da sağlamıştır (Cevizci, 2007, s. 379-380). "Kendilerini aynı zamanda genel yasalar olarak nesne edinebilecek maksimlere göre eylemde bulun. Kayıtsız şartsız iyi bir istemenin formülü işte böyledir" (Kant, 2013, s. 55). Kant'a göre özgürlük, kişinin istemelerini bu yasaya göre belirlemesidir.

Buraya kadar açıklamaya çalıştığımız özgürlük, ahlaki özgürlüktür. Kant'ın üzerinde durduğu özgürlük, daha çok ahlaki özgürlük olmakla birlikte, onun bahsettiği tek özgürlük türü, ahlaki özgürlük değildir. Kant'ın ağırlıklı olarak üzerinde durduğu, ahlaki özgürlük olsa da politik eserlerine baktığımızda onun toplumsal ya da hukuksal diyebileceğimiz özgürlükten bahsettiğini görebiliriz. Kant ahlak yasası bağlamında temellendirdiği ahlaki özgürlüğü içsel özgürlük olarak nitelendirirken, toplumsal alandaki özgürlükten ise dışsal özgürlük olarak bahseder. Ancak şunu belirtmeliyiz ki Kant'ta özgürlük deyince çoğunlukla akla, onun etik bakımdan ele alıp incelediği ahlaki özgürlük görüşü gelir. Felsefe tarihinde Kant'ın politika felsefesi ve politik özgürlük görüşü, onun ahlak görüşü ve ahlaki özgürlük düşüncesi kadar ilgi görmemiştir. Buna rağmen, Kant'ın özgürlük görüşünün tamamlanması için onun politika alanında temellendirdiği özgürlük kavramını nasıl ele alıp temellendirdiğine ve bunun etik özgürlükle bir bağının olup olmadığına bakmamız gerekmektedir. Ancak bu sayede Kant felsefesinde özgürlük kavramını bütünsel bir şekilde ele alabiliriz.

Kant, eylemi içsel eylem ve dışsal eylem olarak, bununla bağlantılı olarak da özgürlüğü içsel özgürlük ve dışsal özgürlük olarak ikili bir yapıda görmüştür. Onun içsel eylem dediği, bizim ahlaklılığımız, bir diğer ifadeyle ahlaki seçimlerimiz ve istemelerimizdir; bununla bağlantılı olarak içsel özgürlük de ahlaki özgürlüğümüzü ifade etmektedir. Kant'ın dışsal eylemden kastı ise, bizim toplum içinde gerçekleştirdiğimiz, başkalarının eylem hayatını da etkileyebilen eylem ve davranışlarımızdır, dışsal özgürlük ise hukuk kapsamına giren toplumsal alandaki özgürlüğümüzdür. Özgürlüğün ahlaki boyutunu ve istemelerimizle olan ilgisindeki ahlaki özgürlüğü yukarıda açıklamaya çalıştık; şimdi ise Kant'ın eylem özgürlüğü olarak bahsettiği ve toplumsal alanda gerçekleştirdiğimiz eylemlerimizle ilgili olan dışsal özgürlük görüşünü ortaya koymamız gerekmektedir.

Özgürlüğü felsefesinin merkezine yerleştirmiş olan ve özgürlüğü insanın özü olarak kabul etmiş olan Kant, pratik felsefesinin ikinci ayağı diyebileceğimiz politika-hukuk felsefesinde de ahlak felsefesinde olduğu gibi özgürlüğe büyük önem vermiştir. Kant'ın ahlak felsefesinin temelini yerleştirdiği ve ahlak yasasının varlık nedeni olarak ortaya koyduğu özgürlük kavramı, onun siyaset felsefesinin de temelini oluşturmaktadır.

Kant, “kimsenin dışsal özgürlüğüne zarar vermeden nasıl bir arada yaşayabiliriz?” sorusunu temele alarak bir siyaset ve hukuk felsefesi oluşturmuştur. Kant için toplumsal alanda gerçekleşen dışsal özgürlük, “evrensel bir yasaya uygun olarak herkesin birbirinin özgürlüğüyle bir arada varolabildiği ölçüde, her insanın insanlığından dolayı sahip olduğu tek asli haktır” (Kant, 1991, s. 63). Dolayısıyla bir siyasi yapıda özgürlük hakkının ihlal edilmesi düşünülemez. En temele bu görüşü yerleştiren Kant, siyaset görüşünü, insanın toplumsal alanda da özgürlüğünü kazanması ve özgür bir varlık olarak ortaya çıkabilmesi için gerekli kural ve düzenlemeleri temele alarak oluşturmuştur.

Kant’ın politika felsefesi, esasen bir hukuk öğretisidir. Kant’a göre hukuk, evrensel özgürlük yasasına bağlı olarak her bir kişinin eylemlerini diğerlerinin eylemleriyle uyumlu kılabilen koşullar bütünüdür (Kant, 1887, s. 45). Kant, tıpkı sözleşmecî geleneği savunan diğer filozoflar gibi, toplum sözleşmesi kuramını kabul ederek insanların ilk başta doğal durum içerisinde bulduklarını ve daha sonra bilerek ve isteyerek özgürlüklerinin korunması ve haklarının güvence altına alınması için sivil duruma, yani bir devlet ve hukuk yapılanmasına girmeyi kabul ettiklerini belirtmiştir. Kant doğa durumundan devlet durumuna geçmenin, tıpkı kategorik imperatifte olduğu gibi, insan aklının gerektirdiği a priori bir ilke olduğunu düşünmüştür. Başka bir deyişle, Kant’a göre, sözleşme fikri, tarihsel bir kurgu olmayıp aklın zorunlu bir şekilde varsayması gereken bir ilkedir. Kant, “bir insan grubunun kendisiyle bir devlet kurduğu eyleme orijinal sözleşme (original contact)” adını vermiştir (Kant, 1991, s. 127). Ona göre toplum sözleşmesi ya da orijinal sözleşme, bir devletin meşruluğunu dayandırabileceğimiz tek idedir/fikirdir.

Kant’ı diğer sözleşmecî kuramcılardan ayıran temel nokta, sözleşmenin temelinde yatan anlayış ve düşünce farkıdır. Kant, diğer sözleşmecilerden farklı olarak sivil birliğe geçmenin temelinde öz-çıkar fikrinin yattığına inanmaz; ona göre sözleşme ile birlikte geçilen sivil durumun temelinde yatan amaç, insanların sırf mutluluğu ve refahı değil, en temelde özgürlük istemi ve düşüncesidir. Kant’a göre, var olan hukuksal yasalar, haklar ve amaçlanan adil bir toplum düzeni, uluslararası barış istemi gibi ideallerin temeline mutluluğu koymak insanlık için temel değerleri oluşturan tüm bu insansal öğelerin içini boşaltmak ve değerlerini yok etmek anlamına gelmektedir. Ahlak anlayışıyla paralel bir biçimde Kant, hukuk anlayışında da mutluluğu temel amaç olarak görmez. Kant, insan doğasının kendi mutluluğu peşinde koşan yanını hiçbir zaman göz ardı etmese de, sırf insana özgü ve insanın değerini oluşturan etkinliklerin ve rasyonel seçimlerin temeline koşullu bir öğeyi, yani mutluluğu koymaz. Bu insansal etkinliklerin nihai amacı koşulsuz olarak insan türünün özgürlüğe ve aydınlanmaya ulaşması, insanın otonom bir varlık haline gelmesi ve insanlaşma sürecini tamamlamasıdır. Doğanın da insan türü için seçtiği amaç, insanın mutluluğa ulaşması değil, onun kültür dünyasının gelişmesiyle birlikte özgürleşmesidir. Eğer tüm bu insansal etkinliklerin amacı insanın mutluluğa ulaşması olsaydı, doğanın insana akıl yetisini ve rasyonel seçim becerisini vermesine hiç mi hiç gerek yoktu; çünkü mutluluk için yalnızca içgüdüler yeterlidir. Akıl ise insana başka hiçbir varlıkta bulunmayan bambaşka bir amaç için, özgürleşmek için ve ahlaksal yetkinliğe ulaşmak için verilmiştir; bunun sonucunda insanın mutluluğa ulaşmış ulaşmayacağına önemi yoktur; bu noktada önemli olan insanın mutluluğa layık bir varlık olabilmesidir; tüm ahlaksal ve hukuksal yasalar bu amaca hizmet etmektedirler. Dolayısıyla Kant’ın hukuk felsefesinde doğal durumdan sivil duruma geçişi, öznelerin otonomisini ve özgürlüğünü korumak ve bunları güvence altına almak için aklın a priori olarak talep ettiği hukuksal bir zorunluluk olarak okumak gerekmektedir.

Kant’a göre, devlet adını almaya hak kazanan şey a priori zorunlu yasalarla kurulur (Kant, 1991, s. 124). Bireylerin diğerlerinin haklarına ve dışsal özgürlüklerine zarar vermesini engellemek için hukuksal yasalar zorunludur. Yasanın olmadığı yerde herkesin kendi gücü elverdiğince istediğini yapmaya çalıştığı bir karmaşa ve kaos ortamı oluşacağından ve böylesi bir durumda özgürlükten bahsedilemeyeceğinden, yasalar a priori bir zorunluluk olarak karşımıza çıkar. O halde hukuksal bir düzenden bahsediyorsak kamusal yasalardan bahsediyoruz demektir ve bu yasalar bir devlet içerisinde yaşayan bireylerin hak olan ve yapması gereken dışsal eylemleri belirleyerek insanların adil bir şekilde yaşamalarını sağlayan ölçütlerdir. Buradan hareketle Kant’a göre hak, tek tek her bireyin özgürlüğünü başka herkesin özgürlüğüyle uyum içinde sınırlamaktır ve bu uyum, evrensel bir yasaya uyulduğu müddetçe mümkün olur, bu yasa da “evrensel hak ilkesi”dir (Kant, 2010, s. 34).

Kant’ın tüm kamusal yasaların kendisine göre oluşturulması gerektiğini düşündüğü hak ilkesi, evrensel ve a priori olan ve tıpkı ahlak yasası gibi akıldan çıkan bir ilkedir. Kant’a göre, diğer tüm hukuk

yasaları bu evrensel hak ilkesine göre oluşturulmak zorundadır. Evrensel hak ya da adalet ilkesi de tıpkı ahlak yasası gibi özgürlükte temellenir ve devlet içerisindeki tüm yurttaşların eşit ve özgür olarak yaşamalarını amaç edinir. Kant bu evrensel hak ilkesini şu şekilde tanımlar: “Bir eylem evrensel bir yasaya uygun olarak herkesin özgürlüğüyle bir arada varolabiliyorsa veya bu eylemin maksiminde herkesin seçme özgürlüğü evrensel bir yasaya uygun olarak herkesin özgürlüğüyle bir arada varolabiliyorsa haktır” (Kant, 1991, s. 56). Kant’a göre, bu ilkeyi göz önüne alarak diğerlerinin özgürlüğüyle uyum içinde gerçekleştirilen her eylem adildir.

Kant’ın politika görüşünde evrensel hak ilkesi, toplumsal olarak bir arada yaşayan insanların birbirini etkiledikleri dışsal eylemlerinin haklılığını denetleyen evrensel bir ölçüt olarak karşımıza çıkar (Saticı, 2012, s. 92). Bu ölçüt insanlara, başkalarının dışsal eylem özgürlüklerine zarar veren her eylem türünün haksızlığa yol açtığı, adil olmadığı ve bu nedenle bu tür eylemlerden kaçınılması gerektiğini açıkça belirtir. Evrensel hak ilkesi, hukukun tikel durumlara uygulayacağı bir ölçüt için rasyonel bir ilke olarak anlaşılmalıdır. Dolayısıyla Kant, eylem özgürlüğünün sınırsız olmadığından ve her insanın istediğini yapabilmesinin eylem özgürlüğünü oluşturmadığından söz eder, Kant’ın hukuk felsefesinde kişinin eylem özgürlüğü diğerinin özgürlüğü ile sınırlıdır, zira kişinin sınırsız eylem özgürlüğü başka bir kişinin eylem özgürlüğünü yok edebilir ve bu durum açıkça bir adaletsizlik yaratır. Bu adaletsizliği gidermek için Kant, tıpkı ahlak alanında olduğu gibi hukuksal alanda da evrensel, a priori ve akıl kaynaklı bir yasanın, bir ilkenin gerekli olduğunu düşünmüş ve bunu da evrensel hak ilkesi olarak belirlemiştir. Evrensel hak ilkesi, herkesin dışsal özgürlüğünün bir arada bulunabilmesinin hukuksal koşuludur.

Diğer tüm empirik yasaların kendisine göre oluşturulması gereken evrensel hak ilkesi, tıpkı ahlak yasası gibi aklın pratik bir buyruğudur, bu yasa evrenseldir; dolayısıyla empirik temellere değil akla dayanır, aklın kendisinden doğrudan çıkar ve insanlara doğrudan buyurur. Ahlak yasasına uymakla kişi istemesinde özgür oluyorsa, evrensel adalet ilkesine uymakla da kişi eylem özgürlüğünü kazanır. O halde şunu söylemek mümkündür: Kant’ın ortaya koymuş olduğu evrensel adalet ya da hak yasası, aklın hukuksal kategorik imperatifidir.

Kant’ın akıldan türettiği ahlak yasası kişilerin istemelerini özgür kılacak evrensel ilkeyi sağlamaktaydı; akıldan türetilen adalet yasası ise, eylem özgürlüğünün evrensel biçimsel bir yasası olarak karşımıza çıkıyor. Ahlak yasası içsel özgürlüğü kendisiyle uyum içine sokuyorsa ve evrensel olmayan bütün maksimleri dışta bırakarak iç dünyanın tutarlılık ilkesi olarak iş görüyorsa, aynı şekilde adalet yasası da dışsal özgürlüğü kendisiyle uyum içine sokar ve böylelikle eylem özgürlüğünün bütün evrensel olmayan kullanımlarını engelleyerek dış dünyanın tutarlılık ilkesi olarak iş görür (Kersting, 2010, s. 60). Ahlak yasası ahlaki olmayan tüm istemelerimiz ahlaklı olanlardan ayırmak için temel ölçüt olarak iş görüyorsa, adalet ilkesi de hukuksal açıdan adil olmayan her eylemi adil olanlardan ayırmaya yarar. Dolayısıyla ahlak alanındaki kategorik imperatifin hukuk alanındaki karşılığının evrensel hak ilkesi olduğunu ve her iki ilkenin de insanın özgürlüğünü amaçladığını söyleyebiliriz.

Kant’a göre her yasa koyucu, empirik yasalar oluştururken herkesin birleşmiş evrensel iradesini göz önüne almak zorundadır, onun koymuş olduğu yasalar halkın birleşmiş iradesinden çıkmış gibi olmalıdır. “İmdi bir ulus için bir yasa koyarken hep şu soru bir ölçü olarak benimsenebilir kanısındayım: Acaba aynı ulus karar vermede kendi başına bırakılsaydı bu yasayı kendi kendisine de koyar mıydı?” (Kant, 2014a, s. 320). Eğer ki kurucu eylem herkesin iradesinden çıkmıyorsa, o zaman tek bir özgür anayasa bile oluşturulamaz (Heller, 2010, s. 175). Kant’a göre herkesin herkes için karar verme yetkisi vardır ve bu karar vermeye her kişi aslında kendi kendisi için karar vermiş olur. Bu durum adaleti sağlar, çünkü Kant’a göre hiç kimse kendisine karşı adaletsiz olamaz. Öte yandan kişinin kendisi için neyin iyi ve adaletli olduğuna onun kendi iradesinden başka kimse karar veremez (Kant, 2010, s. 38).

Görüldüğü üzere, Kant hukuksal alanda da ahlaki özgürlükteki düşünce çizgisini sürdürür ve insanların sadece kendi koydukları yasalara itaat ettikleri takdirde özgür olacakları düşüncesinde ısrar eder. Bu durum ahlak alanında olduğu kadar hukuk ve politika alanında da böyledir. Kant, “Ebedi Barış Üstüne Felsefi Bir Deneme” adlı yazısında, hukuksal özgürlüğü “daha çok kendi isteğimle kabul ettiğim yasalardan başka, dışımdan gelen hiçbir yasaya uymama olanağı” biçiminde tanımlamıştır (Kant, 2014b, s. 338). Kant’a göre kişilere dışarıdan yasa dayatılamaz, çünkü bu bir despotizm olur. Dolayısıyla bir yasa koyucu koyduğu yasalarda, bütün vatandaşların rızasını alıp almayacağını düşünmek zorundadır, bunu dikkate alarak konulan yasalar doğru ve adalete uygun yasalar olabilirler. Konulan bir yasa, eğer özgürlükleri sınırlandırmayı gerektiriyorsa ve bu sınırlandırma her insanı aynı ölçüde etkilemeyecekse,

eğer yasa özgürlükleri ve yükümlülükler adaletsiz ve eşitsiz bir şekilde dağıtacaksa, dolayısıyla özgürlük evrensel olarak mümkün olmayacaksa, söz konusu yasa herkes için kabul edilebilir adil bir yasa olmayacaktır (Kersting, 2010, s. 70). Öyleyse ortaya konan politik yasaları değerlendireceğimiz ölçütümüz, genel adalet ilkesidir, bu ilke hukuk yasalarının kategorik imperatiftir.

Kant'a göre, kişiler meşru bir zeminde ortak olarak kabul edilen yasalar altında kendi özgürlük ve özerkliklerini yitirme tehdidiyle karşılaşmazlar, çünkü kişiler uymayı kabul ettikleri bu yasaları kendi yasa yapıcı iradelerinden türetmişlerdir (Kant, 1991 s. 127). Sonuç olarak, dışsal ya da hukuksal özgürlük kendi isteğimle kabul ettiğim yasalardan başka dışımdan gelen hiçbir yasaya uymama olanağı biçiminde tanımlanmalıdır (Kant, 2010, s. 38).

Bir devlet içerisindeki vatandaşların yalnızca evrensel onay kazanma gücüne sahip yasalara bağlanma hakları vardır ve özgürlük de ancak böylesi yasalara uymakla mümkün olur. Kant'a göre öznenin kendi kendine yasa koyması onun özgürlüğünün temelidir. Dolayısıyla kendisinin koymuş olduğu bir yasa olduğu için ahlak yasasıyla özgürleşen ve böylelikle içsel özgürlüğünü kazanan kişi, kendi onayı ile oluşturulmuş evrensel adalet ilkesine dayalı yasalara uymasıyla da dışsal özgürlüğünü kazanır. Bu nedenle yasa koyucu, yasaları oluştururken tüm vatandaşların ortak iradesini gözetmek zorundadır; öyle ki her yurttaş bu yasaları kendi iradelerinden çıkmışçasına kabul edebilsin. O halde Kant'ın, tıpkı ahlak felsefesinde izlediği mantıksal yolu hukuk alanında da takip ederek, doğru yasalara uymanın kişileri özgürlüğe götüreceğini düşündüğünü söyleyebiliriz. Nasıl ki ahlaki özgürlük alanı yasasızlık değilse, politik özgürlük alanı da yasalardan bağımsızlık değildir. Hem politik alanda hem de ahlak alanında kişinin kendisinin koyduğu ve onay verdiği yasalara uyması onun özgür olmasını sağlar.

Dolayısıyla Kant, devlete insanların özgürlüklerini koruması için yasalar oluşturmak ama bu yasaları oluştururken her zaman halkın iradesini gözetmek ve onların özgürlüğü uğruna çalışmak görevlerini yükleyerek, aslında devlete ahlaki bir sorumluluk yüklemektedir. Bu açıdan Kant'ın hukuk felsefesi aslında onun ahlak felsefesinin bir devamıdır. İçsel özgürlüğünü elde eden kişinin bu özgürlüğünü koruyabilmesi için dışarıdan da bazı uygulamalara ihtiyacı vardır ve bu uygulamaları sağlayacak olan ise devletin kendisidir. Başka bir deyişle devlet, başka hiçbir şey için değil, sadece insanın özgürlüğü için vardır, devlet ancak insan özgürlüğünü koruyabilecek yasalar ve düzenlemelerle kendisini meşrulaştırabilir. Ahlak alanında geçerli olan evrensel yasa hukuk alanında da geçerlidir, amaç insanın özgürlüğüdür.

Öyleyse, toplum içerisinde gerçekleştirdiğimiz ve gerçekleştireceğimiz eylemlerimizde her zaman şu soruyu sormak yurttaş olarak bizim ödevimiz olmalıdır: gerçekleştirdiğim bu eylemle bir başkasının eylem özgürlüğüne zarar veriyor muyum? Kant, bize toplumsal özgürlüğü kazandıracak olan hukuksal kategorik imperatifi şu şekilde dile getirir: "Dışsal olarak öyle eyle ki, seçiminin özgür kullanımı, evrensel bir yasaya göre tüm başkalarının özgürlüğü ile varolabilirsin" (Kant, 1887, s. 45, 1991, s. 56). Başkalarının eylem özgürlüğüne zarar verdiğim her durumda o eylemi gerçekleştirmenin benim için hak olmadığını bilmeliyim. Evrensel hak yasası, eylemlerin ancak herkesin özgürlüğüyle birlikte varolabilmesi koşuluna uyuyorsa kişiler için bir hak olduğunu ifade eder. Dolayısıyla Kant'a göre, adil bir toplum ya da devlet düzeni, olabilecek en fazla sayıda insanın dışsal özgürlüğünü teminat altına alındığı ve yurttaşların hepsinin eşit ve özgür bir şekilde yaşamalarının sağlandığı, bireysel hak ve özgürlüklerin güvence altına alındığı bir düzendir. Kant'a göre, böylesi bir adil düzeni oluşturabilecek politik yapı ancak cumhuriyetçi bir yapı olabilir. Kant'ın hukuk felsefesinde cumhuriyet, adaleti ve özgürlüğü sağlayabilen tek yönetimi biçimi olarak karşımıza çıkar.

Kant felsefesinde özgürlük, kişilerden devletlere ve devletlerden de uluslararası bir yapılanmaya doğru bir gelişim gösterir. Nasıl ki kişiler doğa durumunda birleşip kendi güvenlikleri ve özgürlükleri için hukuksal bir zeminde bir devlet çatısı altında bir araya geliyorlarsa, aynı durum devletler arasındaki güvenliğin ve özgürlüğün sağlanması için de gereklidir. Kant'a göre, uluslararası bir barış antlaşması olmaksızın devletler de tıpkı bireylerin doğal durumdaki hali gibi yasasız ve güvensiz bir ortamda bulunmaktadırlar. Çünkü Kant, bir devletin tıpkı bir insan gibi kendi kişisel çıkarlarının peşinden gidip gerek diğer devletlere gerekse kendi yurttaşlarına karşı olumsuz bir tutuma bürünebileceğini düşünür. Bu durumu engellemek için, devletler de, bireylerin, herkesin dışsal özgürlüğünün bir arada var olabilmesini sağlayan evrensel hak ilkesini göre düzenlenmiş bir yapı etrafında bir araya gelmeleri gibi, özgürlüklerini garantiye alacak bir evrensel ilke etrafında uluslararası adalet ve hukuk sistemi altında toplanmalıdır. Devletlerden her biri kendi güvenliğini garanti altına almak için, hep birlikte herkesin haklarını koruyacak

biçimde bir anayasa kurulmasını istemelidir. Böylece bir uluslar federasyonu kurulmuş olacaktır. Böylesi bir federasyon içerisinde bütün devletler bir ve aynı devleti meydana getirmeyeceklerdir; burada söz konusu olan her biri ayrı bir devlet meydana getiren ulusların karşılıklı haklarıdır (Kant, 2014b, s. 342). Kant bunu “barış birleşmesi” olarak adlandırır. Bu ittifakın amacı kesinlikle bir devlet üzerinde egemenlik kurmak değil, her devletin özgürlüğünü güvence altına almaktır. Nitekim Kant’a göre devletleri savaşa götürecek durumlardan kurtarmanın ve ulusların özgürlüklerini sağlamanın tek yolu, tek tek insanlar gibi, yabancı ve başıboş özgürlüklerinden vazgeçerek, devamlı gelişerek dünya uluslarını kucaklayacak bir uluslar devleti kurmaktır (Kant, 2014b, s. 345-346). Kant’a göre, doğa insanlık tarihinin sürekli barışın kurulmasına doğru ilerlediğini göstermektedir ve doğanın bu gidişatı bu amaç uğruna elimizden geleni yapmayı bizim için hukuksal bir yükümlülük haline sokmaktadır (Kant, 2014b, s. 355).

Kant’a göre ebedi barışa ulaşmak mümkündür, çünkü insan doğasının yapısı, insanın bu amaca ulaşması için uygun yaratılmıştır, bu şu demektir: “her şeyden önce pratik aklın egemenliğini ve adaletini arayın, o zaman amacınız da, yani sürekli barışın hayırlı sonuçları, zorunlu olarak gerçekleşecektir” (Kant, 2014b, s. 366). Bunun için de tıpkı ahlak alanında olduğu gibi politika alanında da hem yönetici erkin hem de yurttaşların maddi amaçlarını değil, ortak çıkarı ve herkesin özgürlüğünü düşünerek davranması gerekir. Saf akıldan çıkan politik ilke, devletlerin kuralları oluştururken ulaşacağı maddi bir amacı, refahı ve mutluluğu düşünmesini yasaklar, kurallarını deneyden çıkararak böyle bir ilke tüm devletleri bağlayan pratik bir ilke görevini göremez; “devletin kuralları, maddi sonuçları ne olursa olsun a priori olması gereken ödev düşüncesinden çıkarılmalıdır” (Kant, 2014b, s. 367). Öyle ki akıl bizden ebedi barışa doğru ilerlememiz gerektiğini ahlaksal ve politik bir ödev olarak a priori olarak buyurmaktadır. Kant ebedi barış fikriyle açık bir şekilde, ahlak ile politika arasında doğrudan bir ilişki kurmuş ve politikanın ahlakla çatışmaması gerektiğini ortaya koymuştur, hatta ahlakın politikayı öncelemesi gerektiğini açık bir şekilde vurgulamıştır. Dolayısıyla Kant’a göre hukuk ilkesi ne ölçüde ahlaksal ilkeye yaklaşırsa o ölçüde ebedi barış fikrinin gerçekleşmesine yaklaşılabilecektir. Tarih bize insan türünü yavaş da olsa uygarlığa ve aydınlanmaya, yetkinleşmeye ve özgürlüğe doğru gittiğini müjdelmektedir.

Sonuç

Geldiğimiz noktada Kant’ın özgürlük düşüncesine verdiği önem de ortaya çıkmış olmaktadır. Kant felsefesinin temelinde insanın özgürlüğü ve otonomisi yatmaktadır. İnsanın ayırt ediciliği, diğer canlılardan farklı olarak doğa yasasının dışına çıkıp istemesini ben sevgisi ve mutluluk ilkesinden farklı bir ilkeye göre, evrensel ahlak yasası ve hak yasasına göre belirleyebilmesinde yatmaktadır. Varolanlar arasında bir tek insan denilen varolan, istemelerini doğanın nedenselliğinden kopararak özgürlükten gelen bir nedenselliğe göre belirleyebilir ve bu sayede asıl anlamda insansal değerini kazanır, öyle ki yalnızca doğa nedenselliğinin döngüsellliği içinde kalsaydı insanın, diğer varlıklardan, örneğin bir hayvan tekinden pek de farkı kalmazdı. Buradan hareketle Kant’ta özgürlük, insanın varlıktaki özel yerini ve koşulsuz değerini oluşturur; özgürlük, insanın değerinin açığa çıkmasıdır.

Peki Kant’a göre özgürlük – özellikle de ahlaki özgürlük görüşü –, insanın yapısal bir özelliği midir, yoksa insanın bir olanağı mıdır? Başka bir anlatımla, Kant, ahlak yasasını saf pratik aklın bir idesi olarak ortaya koymakla, tüm akıl sahibi varlıkların, bu anlamda tüm insanların ahlak yasasına dayalı eylemleri gerçekleştirdiğini, dolayısıyla tüm insanların özgür olduğunu mu düşünmektedir? Bu soruyu Kant açık bir şekilde cevaplamaz ancak onun felsefesini bir bütün olarak değerlendirdiğimizde, Kant’ın özgürlüğü, insanların bir olanağı olarak gördüğünü söyleyebiliriz. Öyle ki Kant, insanın iki dünyanın, yani hem fenomen hem de numen dünyanın vatandaşı olduğunu söyleyerek kişinin istemelerini belirleyen iki yeti olduğunu, bunların ise akıl ve eğilimler olduğunu belirtmiştir. Özgürlüğün ise ancak aklın istemelerine göre davranmakla gerçekleşeceğini belirten Kant’ın, özgürlüğün insanlara ait bir olanak olduğunu açık bir şekilde ifade etmemiş olsa da üstü kapalı olarak kabul ettiğini söylememiz yanlış olmayacaktır. Kant’ın şu sözleri de bize bu konuda ışık tutmaktadır:

...çünkü bu “gerek” aslında – aklın onda engellerle karşılaşmadan pratik olması koşuluyla – her akıl sahibi varlık için geçerli bir “istemek”tir. Bizim gibi, başka türden bir güdü olarak duyusallıktan uyarılan, kendi başına aklın yapacağı şeyi her zaman yapmayan varlıklar söz konusu olunca, eylemin bu zorunluluğu yalnızca bir

“gerek”le dile gelir ve öznel zorunluluk nesnel zorunluktan ayırđedilir (Kant, 2013, s. 68).

Bu pasajda Kant, “gerek”le dile getirilen ahlak yasasının akılda temellendiğini, bu nedenle de tüm akıl sahibi varlıklar için geçerli olduğunu; ancak diğer taraftan insanın yalnızca bir akıl varlığı olmadığını, insanların her zaman aklın söylediklerini dinlemediklerini, yani insanların istemelerini her zaman akıldan çıkan ahlak yasasının belirlemediğini söylemiştir. Öyleyse insanın istemesini – çoğu zaman olduğu gibi – eğilimleri ve çıkarları belirleyebilir, ama – pek nadir de olsa- saf pratik aklın bir ürünü olan ahlak yasası da belirleyebilir (Kuçuradi, 1988, s. 3), dolayısıyla özgürlüğu insanın bir yazgısı olarak değil bir olanağı olarak düşünmemiz gerekir.

O halde gerek içsel özgürlük gerekse dışsal özgürlük bağlamında bir olanak olarak sahip olduğumuz özgürlüğu gerçekleştirmek, insan varlığının önündeki en önemli idealdir. Kant’ın insanlığın gittikçe daha çok ahlaklı olmaya doğru, hukukla ahlakın daha çok yakınlaşması ve işbirliğine doğru gittiğini ve bu sürecin sonucu olarak da ebedi barışın sağlanabileceğine dair büyük inancı, onun bir hayalperest olarak görülmesine yol açmıştır. Kant, belki de fazlasıyla iyimser diyebileceğimiz bu görüşünü ortaya koyarken, insan türünde fark ettiği erdemli olma olanağına fazlasıyla güvenmiştir diyebiliriz. Kant, insanın başlangıçta bir hayvan gibi yaşasa da, zamanla aklını kullanmayı öğrendikçe daha iyi ve ahlaklı bir varlık haline dönüőeđine olan ümidini daima korumuştur. Zira insan türünün hiçbir zaman ehlileştirilemeyeceğini kabul edersek, insanın bu dünya üzerindeki varlığına ve yaratılmış olmasına dair hiçbir haklı gerekçe öne süremeyiz ve insan ırkını türlü kötülükleri beraberinde getiren bir varlık olarak değerlendirmek zorunda kalırız; bu ise insan türünün bir hayvandan daha aciz ve değersiz olduğunu kabul etmek demektir. Ne var ki Kant’ın düşünce çizgisinde tarihsel süreç, bize, insanın kendisine verilmiş olan akli sayesinde gittikçe daha özgür ve aydınlanmış olacağının haberini vermektedir. İnsan türü gittikçe daha özgür, daha adil bir düzeni getirecek, insana ve insan haklarına saygıya dayalı bir düzen oluşacak, böylelikle ahlakla politikanın birleşmesi anlamına gelen ebedi barış ülküsüne daha çok yaklaşılacaktır; Kant’a göre bu konuda ümitli olmak gerekmektedir.

Kaynakça

- Akarsu, B. (1982). *Ahlak öğretileri*. İstanbul: Remzi Kitapevi.
- Akarsu, B. (2006). Kant’ta insanlık ideali ve özgürlük sorunu. N. Reyhani (Ed.). *Muğla Üniversitesi Uluslararası Kant Sempozyumu Bildirileri* içinde (ss. 304-310). Ankara: Vadi Yayıncılık.
- Cevizci, A. (2007). *Aydınlanma felsefesi Tarihi*, Bursa: Asa Kitapevi.
- Copleston, F. (2004). *Kant* (A. Yardımlı, Çev.). İstanbul: İdea Yayınevi.
- Goldman, L. (1983). *Kant felsefesine giriş* (A. Timuçin, Çev.). İstanbul: Metis Yayınları.
- Heimsoeth, H. (2012). *Kant’ın felsefesi* (T. Mengüşoğlu, Çev.). Ankara: DoğuBatı Yayınları.
- Heller, A. (2010). Kant’ın politika felsefesinde özgürlük ve mutluluk. H. Çörekçioğlu, (Der. Çev.). *Kant Felsefesinin Politik Evreni* içinde (ss. 171-187). İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Kant, I. (1887). *The philosophy of law* (Trans. William Hastie). Edinburg. (Orjinal baskı, Rechtslehre, 1797).
- Kant, I. (1991). *The metaphysics of morals* (Trans. Mary Gregor). Cambridge: Cambridge University Press. (Orjinal baskı, Die Metaphysik der Sitten, 1797).
- Kant, I. (2000). *Gelecekte bir bilim olarak ortaya çıkabilecek her metafiziğe prolegomena*. (I. Kuçuradi, Y. Örnek, Çev.). Ankara: Türkiye Felsefe Kurumu Yayınları.
- Kant, I. (2009). *Pratik aklın eleştirisi* (I. Kuçuradi, Ü. Gökberk, F. Akatlı, Çev.). Ankara: Türkiye Felsefe Kurumu Yayınları.
- Kant, I. (2010). Yaygın bir söz üstüne: ‘Teoride doğru olabilir ama pratikte işe yaramaz’ [Teori ve Pratik]. H. Çörekçioğlu, (Der. Çev.). *Kant Felsefesinin Politik Evreni* içinde (ss. 17-56). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Kant, I. (2013). *Ahlak metafiziğinin temellendirilmesi* (I. Kuçuradi, Çev.). Ankara: Türkiye Felsefe Kurumu.
- Kant, I. (2014a). “‘Aydınlanma nedir?’ sorusuna yanıt”. (N. Bozkurt, Çev.). *Seçilmiş Yazılar* içinde (ss. 313-325). Bursa: Sentez Yayıncılık.

- Kant, I. (2014b). "Sürekli (ebedi) barış üstüne felsefi bir deneme". (N. Bozkurt, Çev.). *Seçilmiş Yazılar* içinde (ss. 327-376). Bursa: Sentez Yayıncılık.
- Kant, I. (2015). *Arı usun eleştirisi* (A. Yardımlı, Çev.). İstanbul: İdea Yayınları.
- Kersting, W. (2010). Politika, özgürlük, düzen: Kant'ın politika felsefesi. H. Çörekçioğlu (Der. Çev.). *Kant Felsefesinin Politik Evreni* içinde (ss. 57-80). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Kuçuradi, I. (1988). *Uludağ konuşmaları*. Ankara: Türkiye Felsefe Kurumu Yayınları.
- Rawls, J. (2005). Kant'ın ahlak felsefesinin izlekleri. *Cogito*, 41-42: 241- 276.
- Satıcı, M. (2012). *Kant'ın hukuk felsefesi ve çağdaş hukuk felsefesine etkisi*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.
- Tepe, H. (2014). Günümüz sorunları karşısında Kant etiği çaresiz midir? *Felsefi Düşün*,3, 157- 169.